

ข่าวปลอม (Fake News) และความร่วมมือในการต่อต้านข่าวปลอมบนอินเทอร์เน็ต

น.ท.หญิง จิรายุ ตังนุ้ย
หมายเลข ๖ สัมมนาที่ ๑

บทนำ

ในยุคปัจจุบันที่มีการใช้งานอินเทอร์เน็ตกันอย่างแพร่หลายแตกต่างจากในอดีต ดังจะเห็นได้จากข้อมูลรายงานผลการสำรวจพฤติกรรมผู้ใช้อินเทอร์เน็ตในประเทศไทย ปี ๒๕๖๓ โดยสำนักงานพัฒนาธุรกรรมทางอิเล็กทรอนิกส์ (องค์การมหาชน) หรือ ETDA ระบุว่า ร้อยละ ๗๘.๓ ของผู้ตอบแบบสำรวจตอบว่า มีการใช้อินเทอร์เน็ตที่เพิ่มมากขึ้น จากเหตุผลหลักคือการใช้งานที่สามารถเข้าถึงอินเทอร์เน็ตได้ง่าย และมีเครือข่ายที่ครอบคลุมส่วนสาเหตุรองลงมาคือ มีความจำเป็นต้องใช้อินเทอร์เน็ตเพิ่มขึ้น และบริการต่าง ๆ ในชีวิตประจำวันสามารถทำผ่านออนไลน์มากขึ้นด้วย ขณะเดียวกันผลกระทบจาก COVID-19 ยังเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ช่วยกระตุ้นให้ผู้คนหันมาเลือกทำกิจกรรมออนไลน์เพิ่มมากขึ้น แทนการเดินทางจากบ้านเรือน หรือเพื่อหลีกเลี่ยงการต้องพบปะผู้คน โดยเฉพาะในที่สาธารณะอีกด้วย ทั้งนี้ หากดูในรายละเอียดจะพบว่า ในวันธรรมดาจะมีการใช้อินเทอร์เน็ตเฉลี่ยอยู่ที่ ๑๑ ชั่วโมง ๒๓ นาทีต่อวัน เพิ่มขึ้นจากปีที่ผ่านมา ๑ ชั่วโมง ๓๑ นาที ส่วนในวันหยุด จะมีการใช้อินเทอร์เน็ตอยู่ที่ ๑๑ ชั่วโมง ๒๙ นาทีต่อวัน ลดลงจากปีที่ผ่านมา ๖ นาที สำหรับกิจกรรมออนไลน์ยอดนิยม ๑๐ อันดับแรก ได้แก่ ๑) ใช้สื่อสังคมออนไลน์ (Social Media) เช่น เฟซบุ๊ก, ไลน์, อินสตาแกรม คิดเป็นร้อยละ ๙๕.๓ ๒) ดูโทรทัศน์ ดูคลิป ดูหนังฟังเพลงออนไลน์ คิดเป็นร้อยละ ๘๕.๐ ๓) การค้นหาข้อมูล คิดเป็นร้อยละ ๘๒.๒ ๔) การติดต่อสื่อสารออนไลน์ทั้งการโทรศัพท์และพูดคุย (Chat) คิดเป็นร้อยละ ๗๗.๘ ๕) การรับ-ส่งอีเมล คิดเป็นร้อยละ ๖๙.๐ ๖) การซื้อสินค้าออนไลน์ คิดเป็นร้อยละ ๖๗.๓ ๗) การอ่านข่าว/บทความ/หนังสืออิเล็กทรอนิกส์ (e-Book) คิดเป็นร้อยละ ๖๔.๒ ๘) การเรียนออนไลน์ (e-Learning) คิดเป็นร้อยละ ๕๗.๕ ๙) การเล่นเกมออนไลน์ คิดเป็นร้อยละ ๕๖.๘ ๑๐) การทำธุรกรรมทางการเงินออนไลน์ คิดเป็นร้อยละ ๕๖.๕ (รายงานผลการสำรวจพฤติกรรมผู้ใช้อินเทอร์เน็ตในประเทศไทย ปี ๒๕๖๓)

สำหรับประเด็นที่น่าสนใจในเรื่องข่าวปลอม จากผลการสำรวจพบว่า ผู้ตอบแบบสำรวจเชื่อว่า มีเพียงร้อยละ ๕๐.๒ ของข้อมูลข่าวสารที่พบเห็นบนโลกอินเทอร์เน็ต เป็นข้อมูลจริง สามารถเชื่อถือได้ โดยไม่จำเป็นต้องตรวจสอบ แสดงให้เห็นว่า ผู้ใช้อินเทอร์เน็ตในประเทศไทยยังมีความเคลือบแคลง ลังเล และสงสัยถึงความน่าเชื่อถือของข้อมูลข่าวสารที่พบ และยังไม่ได้เชื่อข่าวที่พบเห็นบนโลกออนไลน์ทุกข่าวในทันที หากสอบถามถึงการเคยพบเห็นข่าวปลอม (Fake News) บนอินเทอร์เน็ต พบว่า ผู้ตอบแบบสำรวจส่วนใหญ่ถึงร้อยละ ๙๔.๗ ตอบว่าเคยพบเห็นข่าวปลอมบนอินเทอร์เน็ต ทั้งนี้ ตัวเลขดังกล่าวอาจไม่ได้หมายถึงจำนวนผู้ตอบแบบสำรวจที่พบเห็นข่าวปลอมเพียงอย่างเดียว แต่ยังรวมถึงการพบเจอข่าวที่มีการแชร์กันว่าเป็นข่าวปลอมทั้งที่ผ่านการตรวจสอบและยังไม่ได้ผ่านการตรวจสอบอีกด้วย

ข่าวปลอมคืออะไร

ข่าวปลอมนั้นไม่ใช่เรื่องใหม่ แต่เป็นเรื่องที่มีมานานตั้งแต่ยุคโบราณ โดยข่าวปลอมได้ถูกเผยแพร่ในรูปแบบต่าง ๆ เช่น การบอกต่อกันแบบปากต่อปาก ใบปลิว เรื่องที่เล่าต่อ ๆ กันมา เมื่อมาถึงยุคเริ่มมีอินเทอร์เน็ตที่ข่าวปลอมเริ่มมีการแพร่ระบาดทางฟอร์เวิร์ดเมล (Forward Mail) เกิดการส่งต่อมากขึ้น และจนมาถึงยุคสื่อสังคมออนไลน์หรือโซเชียลมีเดีย (Social Media) ปัญหาใหญ่ของโลกอินเทอร์เน็ตในช่วง ๒-๓ ปีที่ผ่านมา หนีไม่พ้นเรื่องข่าวปลอม หรือ Fake News ซึ่งข่าวปลอมเกิดจากพฤติกรรมของผู้ใช้อินเทอร์เน็ตที่เปลี่ยนแปลงไป มีการหันมาเสพข่าวสารจากสื่อสังคมออนไลน์มากขึ้น จากเดิมที่เคยติดตามข่าวสารจากสำนักข่าวดั้งเดิมมาเป็น การอ่านพาดหัวข่าว หรืออ่านข่าวที่คนรู้จักส่งต่อหรือแชร์มาแทน เมื่อข่าวบนสื่อสังคมออนไลน์ได้รับการยอมรับมากขึ้น บวกกับพฤติกรรมของมนุษย์ที่มักมีแนวโน้มเชื่อในสิ่งที่เราเชื่ออยู่แล้วก็ทำให้ข่าวที่อาจไม่ถูกต้องในข้อเท็จจริง (Fact) แต่ถูกใจคนอ่าน ได้รับความนิยมนำไปแชร์กันมากขึ้นตามไปด้วย ปัจจัยเหล่านี้จึงเอื้อให้เกิดสำนักข่าวหน้าใหม่ ๆ เป็นจำนวนมาก สำนักข่าวเหล่านี้รู้ว่าผู้อ่านชอบข่าวแบบไหน จึงพยายามประดิษฐ์หรือสร้างสรรค์ข่าวที่คนชอบ (อิสริยะ ไพรีพายุฤทธิ์, 2560)

ข่าวปลอม หรือ Fake News หมายถึง ข่าวที่มีเนื้อหาเป็นเท็จ เรื่องราวนั้นถูกประดิษฐ์ขึ้นโดยไม่มีข้อเท็จจริงที่สามารถตรวจสอบแหล่งที่มาหรือคำพูด ข่าวปลอมบางข่าวอาจมีส่วนข้อมูลที่สามารถตรวจสอบได้ แต่อาจมีข้อมูลที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อมีเจตนาบิดเบือนไปจากข้อเท็จจริงเดิม (นันทิกา หนูสม, ๒๕๖๐)

ประเภทของข่าวปลอม

The European Association for Viewers Interests (EAVI) ซึ่งเป็นองค์กรที่ไม่แสวงหาผลกำไร ที่สนับสนุนการรู้เท่าทันสื่อและการเป็นพลเมืองแบบสมบูรณ์ในยุโรป ได้ทำการศึกษาในหัวข้อ “Beyond Fake News – 10 Types of Misleading News” โดยแบ่งประเภทข่าวปลอมและข่าวที่สร้างความเข้าใจผิดดังนี้

๑. การโฆษณาชวนเชื่อ (Propaganda) เป็นข้อมูลที่แพร่กระจายไปสู่ความคิดหรือเปลี่ยนความคิด มุมมอง ทำให้รู้สึกคล้อยตาม การโฆษณาชวนเชื่อ การโฆษณาและการประชาสัมพันธ์มีลักษณะคล้ายคลึงกันโดยใช้การดึงดูดความสนใจของผู้ชม

๒. การยั่วให้คลิก หรือคลิกเบต (Clickbait) เป้าหมายหลักของคลิกเบต คือการกระตุ้นความสนใจของผู้คนให้คลิกผ่านเนื้อหาเพื่อเพิ่มรายได้จากการโฆษณา

๓. เนื้อหาที่ได้รับการสนับสนุน (Sponsored content) หรือเนื้อหาโฆษณาบนสื่อออนไลน์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งโฆษณาที่มีลักษณะคล้ายบทความ จะทำให้ผู้รับสารไม่สามารถแยกได้อย่างชัดเจน

๔. ข่าวล้อเลียนและเสียดสี (Satire and Hoax) ข่าวล้อเลียนเป็นเรื่องตลกที่นำเสนอในรูปแบบทั่วไป ใช้เนื้อหาที่ตลกขบขันเพื่อแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเหตุการณ์ข่าวในโลกแห่งความเป็นจริง ซึ่งเป็นเรื่องง่ายที่จะเลียนแบบแหล่งข่าวที่ถูกต้อง และข่าวเสียดสีก็เป็นข่าวที่อาศัยการประชดประชันและอารมณ์ขันแบบหน้าตาย

๕. ข่าวที่ผิดพลาด (Error) บางครั้งแม้แต่ว่าข่าวที่เผยแพร่จากสำนักข่าวออนไลน์ที่เชื่อถือได้ ก็อาจมีความผิดพลาดได้เช่นกัน เช่น การเขียนข้อความที่ผิดที่ทำให้ผู้รับสารเข้าใจไปทิศทางอื่น หรือไม่เข้าใจในข่าวนั้น

๖. ชาวที่สำเสนอเอนเอียงเข้าข้างฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง (Partisan) เป็นชาวที่บิดเบือนเนื้อหา หรือสร้างขึ้นมาเพื่อเข้าข้างหรือโจมตีฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง

๗. ทฤษฎีสมคบคิด (Conspiracy Theory) เป็นเรื่องเล่าหรือบทความที่สร้างขึ้นมาจากความคิดของคนหรือกลุ่มคน โดยนำเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมาปะติดปะต่อเข้าด้วยกัน ซึ่งอาจมีวัตถุประสงค์ซ่อนเร้นอื่น ๆ เพื่อให้ประโยชน์ ให้โทษ ต่อบุคคลหรือกลุ่มบุคคลหนึ่งใด หรืออธิบายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ลักษณะของทฤษฎีสมคบคิดโดยทั่วไปมีข้อเท็จจริงประกอบอยู่เพียงเล็กน้อย หรือส่วนหนึ่ง เพียงเพื่อเสริมให้เกิดความน่าเชื่อถือว่ามีหลักฐานสนับสนุนที่ดูเหมือนกันเท่านั้น อาจมีเหตุผลสนับสนุนจากความเชื่อส่วนบุคคล

๘. วิทยาศาสตร์ลวงโลก (Pseudoscience) คือ การแอบอ้าง หรือความเชื่อ หรือแนวทางปฏิบัติที่บอกว่าเป็นวิทยาศาสตร์ แต่จริง ๆ แล้วไม่ได้ผ่านกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ที่ถูกต้อง หรือไม่มีหลักฐานหรือความเป็นไปได้ใด ๆ มาสนับสนุน มีบทบาทเหมือนกันกับทฤษฎีสมรู้ร่วมคิด แต่อย่างไรก็ตามวิทยาศาสตร์มักใช้ทฤษฎีมากกว่าทฤษฎีสมรู้ร่วมคิด บางครั้งก็จะพบเป็นลักษณะเว็บไซต์หรือข่าวที่หลอกลวงเกี่ยวกับสุขภาพหรืองานวิจัยที่ถูกบิดเบือน

๙. ข่าวที่ให้ข้อมูลผิด ๆ (Misinformation) สามารถพบได้ในประเภทข่าวที่ขึ้นทำให้เกิดความเข้าใจผิดโดยข้อมูลข่าวที่ไม่ถูกต้อง ความแตกต่างจากการตั้งใจบิดเบือน

๑๐. ข่าวปลอมที่ถูกสร้างขึ้นอย่างสมบูรณ์ (Bogus) คือข่าวปลอมที่เจตนาในการสร้างขึ้น มา เพื่อให้เป็นข่าวปลอมที่สมบูรณ์ อาจมีเนื้อเรื่อง ภาพ หรือข้อมูลต่าง ๆ ที่เป็นเท็จมาประกอบกัน อาจรวมถึงการแอบอ้างเป็นแหล่งข่าวหรือบุคคลที่อยู่ในเหตุการณ์ ทุกวิธีการที่จะทำให้ข่าวนั้นเป็นข่าวปลอมที่สมบูรณ์

นอกจากนี้ ข่าวปลอมยังสามารถแบ่งตามเจตนาความตั้งใจของผู้ส่งสารหรือผู้สร้างข่าวสารได้อีก ๓ ประเภท คือ (พิจิตรา สีคาโมไต, ๒๕๖๒)

๑. Mis-information การแชร์ข่าวปลอมโดยไม่ได้ตั้งใจ ผู้ส่งสารไม่มีเจตนาปั่นป่วนหรือทำร้ายใคร แต่แชร์เพราะความไม่รู้

๒. Dis-information เป็นข่าวปลอมที่ตั้งใจปั่นป่วน ให้ร้าย โจมตีผู้อื่น มีเจตนาที่จะชักนำความคิดของสังคม และบิดเบือนความจริง

๓. Mal-information ข่าวปลอมที่สร้างความเกลียดชัง เป็นข่าวที่มีข้อเท็จจริงอยู่บ้างแต่เจตนาสร้างขึ้นเพื่อดูถูก เหยียดหยาม สร้างความเกลียดชังให้ผู้ตกเป็นข่าว ข่าวประเภทนี้ส่งผลกระทบร้ายแรงที่สุด เช่น การล่าแม่มดในโลกออนไลน์ การสื่อสารที่สร้างความเกลียดชัง มีการแบ่งเขาแบ่งเรา

การจัดการข่าวปลอมของภาคส่วนต่าง ๆ

ภาครัฐได้ตระหนักถึงผลร้ายของข่าวปลอม จึงได้ออกมาตรการบังคับทางกฎหมายเพื่อลงโทษผู้กระทำผิด และได้ให้ความรู้ความเข้าใจด้านกฎหมายเพื่อที่จะเตือนไม่ให้ผู้ใช้งานอินเทอร์เน็ตตกเป็นเหยื่อของผู้ไม่หวังดี เนื่องจากการนำเข้าสู่ข้อมูลปลอม ข่าวปลอม จะเป็นการปลอมทั้งหมดหรือแค่บางส่วน หรือข้อมูลอันเป็นเท็จเข้าสู่ระบบคอมพิวเตอร์ หรือแม้แต่การแชร์ หรือส่งต่อข้อความอันเป็นเท็จเหล่านั้น ล้วนมีความผิดตาม พ.ร.บ.คอมพิวเตอร์ ซึ่งเป็นความผิดที่ไม่สามารถยอมความได้ อีกหนึ่งวิธีในการจัดการกับข่าวปลอมและป้องกัน

ความสับสนในข้อมูลข่าวสารที่มีอยู่มากมายบนโลกอินเทอร์เน็ต คือการเสนอข้อมูลข่าวสารที่ประกอบด้วยข้อเท็จจริงที่ผ่านการตรวจสอบแล้ว เพื่อตอบโต้ข้อมูลเท็จที่กำลังเผยแพร่อยู่ในช่วงเวลานั้น ๆ ปัจจุบันมีหน่วยงานที่มีความพยายามนำเสนอข้อมูลข่าวที่เชื่อถือได้ เพื่อลดความสับสนที่เกิดจากการนำเสนอของข่าวปลอมและเปิดโอกาสให้ประชาชนสอบถาม ตรวจสอบข่าวที่กำลังเผยแพร่อยู่ในโลกออนไลน์ เช่น ศูนย์ต่อต้านข่าวปลอมประเทศไทย (Anti-Fake News Center Thailand)

นอกจากนี้ แพลตฟอร์มใหญ่ ๆ ยังมีเครื่องมือเพื่อดำเนินการกับข้อมูลที่ไม่เหมาะสมเหล่านี้อยู่บ้างแล้ว อาทิ Facebook มี FB Fact Checking Program ,Community Standard Policy และเครื่องมือเพื่อสืบค้นจัดการกับข่าวลวง เอาออกจากพื้นที่ ลดความถี่การมองเห็นและการแจ้งเตือน Google มี Google News Initiative หรือ LINE มี Digital Literacy Program เป็นต้น

สร้างทักษะรู้เท่าทันข่าวเพื่อรับมือกับข่าวปลอม

เฟซบุ๊ก ประเทศไทย ร่วมกับ คณะนิเทศศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำนักงานคณะกรรมการการเลือกตั้ง (กกต.) กระทรวงดิจิทัลเพื่อเศรษฐกิจและสังคม และศูนย์ข่าวก่อนแชร์ สำนักข่าวไทย อสมท. ได้ให้คำแนะนำผู้ใช้งานอินเทอร์เน็ตในการเรียนรู้วิธีสังเกตข่าวปลอม ดังนี้ (MGR Online, ๒๕๖๒)

๑. อย่าหลงเชื่อหัวข่าวด่วน
๒. พิจารณาลิงก์อย่างถี่ถ้วน
๓. ตรวจสอบแหล่งข่าว
๔. สังเกตสิ่งผิดปกติ
๕. พิจารณารูปภาพ
๖. ตรวจสอบวันที่
๗. ตรวจสอบหลักฐาน
๘. เปรียบเทียบข่าวจากแหล่งอื่น ๆ
๙. ข่าวนั้นเป็นมุกตลกหรือไม่
๑๐. บางเรื่องก็จงใจสร้างขึ้นให้เป็นข่าวปลอม ต้องใช้วิจารณญาณในการอ่าน

การดำเนินการของกองทัพอากาศในการต่อต้านข่าวปลอม

จากผลกระทบที่กว้างขวางของข่าวปลอม ทำให้หลายหน่วยงานต้องให้ความสำคัญกับการป้องกันผลกระทบอันเกิดจากการรับข้อมูลข่าวปลอม หรือข่าวบิดเบือน กองทัพอากาศเป็นหน่วยงานหนึ่งที่เล็งเห็นถึงความสำคัญของการบริหารจัดการข้อมูลข่าวสาร เพื่อมิให้ข่าวปลอมก่อให้เกิดความเข้าใจผิดเกี่ยวกับการปฏิบัติการของกองทัพอากาศ ขณะเดียวกันก็เพื่อป้องกันมิให้กำลังพลของกองทัพอากาศ หลงเชื่อข่าวปลอมจนเกิดปัญหา ทั้งนี้ มีการดำเนินการใน ๒ ลักษณะคือ

๑. เป็นเครือข่ายของศูนย์ต่อต้านข่าวปลอม ประเทศไทย เพื่อร่วมตรวจสอบข่าวที่เกี่ยวข้องกับ กองทัพอากาศ มี กองยุทธการข่าวสาร สำนักยุทธการและการฝึก กรมยุทธการทหารอากาศ เป็นผู้รับผิดชอบ โดยเมื่อมีประเด็นข่าวที่เกี่ยวข้องกับกองทัพอากาศ จะมีหน้าที่ตรวจสอบ และระบุว่าข่าวนั้นเป็นข่าวจริง ข่าวปลอม หรือข่าวบิดเบือน พร้อมกับเผยแพร่ข่าวที่ถูกต้องให้ประชาชนรับทราบผ่านศูนย์ต่อต้านข่าวปลอม ประเทศไทย และขยายผลในสื่อประชาสัมพันธ์ของกองทัพอากาศ

๒. สร้างจิตสำนึกและกระตุ้นเตือนกำลังพลของกองทัพอากาศ ให้มีความตระหนักรู้ในการตัดสินใจเชื่อ ส่งต่อ และนำเข้าข้อมูลข่าวสารบนอินเทอร์เน็ต โดยการบรรยายในหลักสูตรต่าง ๆ และผลิตสื่อประชาสัมพันธ์ เพื่อให้เกิดการรับรู้ในวงกว้าง

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีในปัจจุบัน ทำให้การนำเสนอข้อมูลข่าวสาร มีความเปลี่ยนแปลงรูปแบบอยู่ตลอดเวลา และเกิดช่องโหว่ของการดำเนินการกับข้อมูลข่าวสารนั้นอยู่เสมอ จนทำให้ข่าวลวง ข่าวปลอม และข่าวบิดเบือน มีอยู่เป็นจำนวนมากและกระจายอย่างกว้างขวาง ส่งผลกระทบต่อ การรับรู้ ความคิด และความเชื่อของคนในสังคม โดยเฉพาะท่ามกลางสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อ COVID-19 ในปัจจุบัน ที่ข่าวปลอมยังอาจส่งผลต่อการดำเนินนโยบายของรัฐบาลในการควบคุมโรค ตลอดจน ความปลอดภัยของประชาชนที่อาจหลงเชื่อข่าวปลอมเกี่ยวกับสุขภาพ ทำให้ผู้เกี่ยวข้องหลายฝ่ายมีความจำเป็นต้อง ตระหนักถึงปัญหา และพยายามหาหนทางที่จะแก้ไขปัญหาเหล่านั้น ทั้งในการกำกับดูแลเชิงนโยบายของหน่วยงาน ภาครัฐที่รับผิดชอบ ผู้ให้บริการแพลตฟอร์ม องค์กรที่ได้รับผลกระทบจากข่าวที่ไม่เป็นความจริง นักวิชาการ ตลอดจนการสร้างทักษะเกี่ยวกับการเลือกรับข่าวสารให้แก่ประชาชนผู้รับสารทั่วไป

บรรณานุกรม

นันทิกา หนูสม. (๒๕๖๐). “ลักษณะของชาวปลอมในประเทศไทยและระดับความรูเท่าทันชาวปลอมบนเฟซบุ๊กของผู้รับสารในเขตกรุงเทพมหานคร”. การค้นคว้าอิสระปริญญาโทบริหารธุรกิจ, มหาวิทยาลัยกรุงเทพ.

พิจิตรา สีคาโมโต้. (๒๕๖๒). “ชาวปลอมคืออะไร” [ออนไลน์]. สืบค้น ๘ พ.ค.๖๔, จาก <https://www.facebook.com/108747237204236/posts/120706722674954/>.

สำนักงานพัฒนาธุรกรรมทางอิเล็กทรอนิกส์. (๒๕๖๓). “รายงานผลการสำรวจพฤติกรรมผู้ใช้อินเทอร์เน็ตในประเทศไทย ปี ๒๕๖๓” [ออนไลน์]. สืบค้น ๘ พ.ค.๖๔, จาก <https://www.etda.or.th/th/UsefulResource/publications/Thailand-Internet-User-Behavior-2020.aspx>.

อิสริยะ ไพรีพายฤทธิ. (๒๕๖๐). “Fake News ชาวปลอม ปัญหาใหญ่ของโลกอินเทอร์เน็ต” [ออนไลน์]. จาก <http://www.okmd.tv/blogs/all-things-digital/fake-news-ชาวปลอม ปัญหาใหญ่ของโลกอินเทอร์เน็ต>. สืบค้น ๘ พ.ค.๖๔.

MGR Online. (๒๕๖๒). “เซฟเก็บไว้เลย เฟซบุ๊ก ประเทศไทย แนะนำ 10 เคล็ดลับสังเกตชาวปลอมก่อนแชร์” [ออนไลน์]. จาก <https://mgronline.com/onlinesection/detail/9620000021844> สืบค้น ๘ พ.ค.๖๔.

EAVI. (2017). “Beyond Fake News – 10 Types of Misleading News” [Online]. Retrieved from <https://eavi.eu/beyond-fake-news-10-types-misleading-info/>. สืบค้น ๘ พ.ค.๖๔.